

واکاوی دلایل عدم وجود گنبد در مساجد تاریخی شیراز

مهدی پارسایی*^۱، مهندس پرستو عشرتی^۲، دکتر عیسی حجت^۳

^۱ کارشناس معماری، دبیر کانون مطالعات معماری قوام الدین شیرازی، شیراز، ایران.

^۲ دانشجوی دکتری معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

^۳ دانشیار دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۱۰/۱۲، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۸/۱۱/۱۷)

چکیده:

فارس و شیراز از جمله نخستین سرزمین‌هایی بوده‌اند که آیین اسلام در آن پذیرفته شده است و طبیعتاً نخستین مساجد نیز در این شهر بنا گذارده شده است. شیراز اسلامی میراث‌دار معماری گنبددار ساسانی بوده و انتظار می‌رود این موضوع در معماری مساجد که برترین و بزرگترین بناهای شهر بوده‌اند، حلول و نمود پیدا کرده باشد؛ این در حالی است که در طراحی مساجد شیراز از گنبد - به عنوان یکی از مهمترین دستاوردهای معماری ایرانی - هیچ گونه استفاده‌ای نشده است و مساجد شیراز الگوی شبستانی دارند. عدم کاربرد گنبد، چه در مساجد جامع شهر در دورانی که شیراز پایتخت کشوری یا محلی بوده است و چه در مساجد محلی، عمومیت داشته است. در شیراز از گنبد تنها در ساخت بنای بقاع متبرک و مقابر استفاده شده است و این موضوع به عنوان سنتی پایدار اما نانوشته تا پایان دوره قاجار در شیراز باقی بوده است. در این مقاله به واکاوی دلایل عدم حضور گنبد بر فراز مساجد شیراز و کاربری انحصاری آن بر فراز بقاع متبرک و مقابر پرداخته می‌شود و ضمن بررسی منابع، دو فرضیه اصلی در این موضوع مطرح می‌گردد؛ بر اساس منابع نوشتاری و تصویری تاریخی دلایل رد فرضیه نخست و اثبات فرضیه دوم ارائه می‌شود.

واژه‌های کلیدی:

شیراز، مسجد، گنبد، مقبره.

مقدمه

معماری گنبددار ساسانی است، هیچ گنبدی بر فراز مساجد وجود ندارد و چرا از این دستاورد مهم معماری ایران در شاخص‌ترین بناهای این شهر در دوره اسلامی استفاده نشده است.

برای این مهم روش تحقیق کیفی با راهبرد تفسیری-تاریخی برگزیده شد و اطلاعات به شیوه میدانی و کتابخانه‌ای جمع‌آوری گردید. شایان ذکر است که بازه زمانی این تحقیق، صدر اسلام تا پایان دوره قاجار را در بر می‌گیرد.

در این مقاله به شرح تاریخی ورود اسلام به شیراز و ساخت نخستین مساجد در این شهر پرداخته می‌شود و ضمن ارائه آراء محققین معماری دوران اسلامی ایران در باب الگوهای ساخت مسجد، به چرایی عدم استفاده از گنبد در مساجد شیراز و کاربرد انحصاری آن بر فراز بقاع و مقابر شیراز می‌پردازد.

مساجد به عنوان یکی از بارزترین گونه‌های معماری ایران اسلامی، موضوع بحث بسیاری از محققین تاریخ معماری است. فراوانی تنوع این گونه در اقلیم‌ها و بسترهای مختلف قابل توجه است. نزدیکی شیراز به پایتخت‌های ساسانی و میزبانی چهار دوره پایتختی محلی و یک دوره پایتختی کشوری در دوره اسلامی از دلایلی است که مساجد شیراز را به موضوعی شایسته بررسی تبدیل می‌کند. پژوهشی که در سال ۱۳۸۵ ه.خ در حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی فارس پیرامون مساجد تاریخی شیراز انجام گرفته، بیانگر این است که تمامی این مساجد دارای الگوی شبستانی بوده و بر فراز هیچ‌کدام آنها گنبد وجود ندارد (پارسایی و همکاران، ۱۳۸۵).

اکنون این پرسش مطرح می‌گردد که چرا در شیراز که میراث‌دار

۱- دسته‌بندی مساجد ایران بر پایه آراء محققین

۱-۳-۱- گنبدخانه‌ای

۱-۳-۱- گنبدخانه‌ای منفرد (مسجد کوشکی): این گونه که از یک گنبدخانه‌ای منفرد تشکیل شده است و به اعتقاد برخی ملهم از معماری آتشکده‌های باستانی ایران است (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۴۰؛ اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۸۳، ۳۰۰) برای نمونه "مسجد کوچک هزاره در نزدیکی بخارا از یک تالار مربع شکل، با یک گنبد مرکزی بر روی سکنج‌ها و طاقگانی در جوانب و چهار گنبد کوچک بر روی زوایا، تشکیل شده است" (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۸۳، ۲۲۹). از این دست در مرزهای جغرافیایی امروز ایران می‌توان به مسجد جامع بروجرد و مسجد جامع گلپایگان اشاره کرد (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۴۰).

۱-۳-۲- گنبدخانه‌ای ایوان‌دار: گونه‌ای از مسجد است که گنبدخانه‌ای در پشت ایوان رو به قبله آن ساخته شده باشد، مانند مسجد جامع سمنان (همان، ۴۳-۴۲).

۱-۴-۱- ایوان‌دار

۱-۴-۱- تک ایوانه (گیری): متشکل از ایوانی بزرگ در جهت قبله است که با طاق پوشیده شده است؛ نمونه برجسته آن را در مسجد جامع کبیر نیریز فارس، مسجد گناباد، مسجد فردوس، مسجد علیشاه گیلانی یا ارگ علیشاه می‌توان مشاهده کرد (همان، ۴۰).

۱-۴-۲- دو ایوانه (همان، ۴۳).

۱-۴-۳- چهار ایوانه (همان، ۴۳).

ورود اسلام به ایران در زمان عمر و در سال ۱۸ یا ۲۰ ه.ق. با هدف تسخیر شهر استخر صورت می‌پذیرد (خوب‌نظر، ۱۳۸۰، ۵۹) و ولایت فارس تا پایان سال ۲۱ ه.ق. کاملاً به تصرف مسلمانان درمی‌آید.

به دلیل ضعف منابع تاریخی، از روند ساخت مسجد به عنوان نیایشگاه و کانون تجمع مسلمانان در صدر اسلام اطلاع خاصی در دست نیست. شیراز نیز به عنوان زیستگاهی هخامنشی-ساسانی که بعدها به کانون توجه و تجمع سپاه تبدیل گردید^۱، از این قاعده مستثنی نیست و در این مورد تاریخ در سه قرن نخست هجری قمری سکوت می‌کند.^۲

کالبد نخستین مساجد ساخته شده در ایران، احتمالاً برگرفته از تهرنگ مسجد مدینه بوده است (پیرنیا، ۱۳۸۰، ۱۳۵) با این حال با گذر زمان گونه‌های متفاوتی از مساجد شکل گرفته که توسط پژوهشگران تاریخ هنر و معماری ایران در دسته‌های زیر قرار گرفته است:

۱-۱- طاق تونلی (طاق آهنگ): این نام را اتینگهاوزن و گرابر به

گونه‌ای از مساجد از جمله مسجد جامع فهرج اطلاق می‌کنند (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۸۳، ۲۲۹).

۱-۲- شبستانی: این گونه شکلی از مساجد را پیرنیا دارای

تهرنگ ایرانی می‌داند و نمونه‌ی روشن آن را در سراهای سیستان معرفی می‌کند (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۴۱) اما اتینگهاوزن و گرابر آن را وارداتی می‌دانند (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۸۳، ۳۰۰)؛ برای نمونه می‌توان به مسجد جامع نایین اشاره کرد.

آنها این مهم را آشکار می‌سازد که مساجد تاریخی شهر شیراز به طور کامل در هیچ کدام از دسته بندی‌های فوق قرار نمی‌گیرند و اگر در پاره‌ای موارد نیز تشابهی وجود داشته باشد، مورد نقض آن نیز وجود دارد. بارزترین ویژگی این مساجد در تمامی دوره‌های تاریخی، شبستانی بودن آنهاست (پارسایی و همکاران، ۱۳۸۵).

مساجد تاریخی موجود شیراز عبارتند از: مسجد جامع عتیق، مسجد طبالان، مسجد طاهری، مسجد آقار، مسجد علمدار، مسجد سردزک، مسجد حاج باقر، مسجد بغدادی، مسجد امام علی، مسجد سیاوشان، مسجد حاج رضا، مسجد مشیرالملک، مسجد کردها، مسجد ایلخانی، مسجد میرزا هادی، مسجد مولا، مسجد حاج علیرضا، مسجد نو، مسجد فتح، مسجد قبا، مسجد وکیل، مسجد ظهرا بیگ، مسجد حوض قارچی، مسجد جولا، مسجد کل محمد، مسجد حاج علی چکمه‌دوز، مسجد گنج، مسجد نصیرالملک، مسجد میرزا کریم صراف، مسجد قوام، مسجد شکرالله‌خان، مسجد سپهسالار، مسجد حسینی، مسجد سید ابوطالب، مسجد آقا قاسم، مسجد شاهزاده قاسم، مسجد سر باغ، مسجد قورخانه، مسجد علی داد، مسجد باقرآباد، مسجد حاج عباس، مسجد علی، مسجد حاج غنی، مسجد آتشی‌ها، مسجد حاج نظام، مسجد نور، مسجد آقا احمد، مسجد آقا باباخان، مسجد حسینی کوچک، مسجد باقر آباد، مسجد شیخ علی خان، مسجد سید ابراهیم (پارسایی و همکاران، ۱۳۸۵) (تصویر ۱).

البته در این شهر در طول دوره‌های مختلف تاریخی ۲۱ مسجد دیگر نیز وجود داشته که در منابع تاریخی به آنها اشاره شده، ولی

جدول ۱- گونه‌شناسی مساجد تاریخی ایران.

شماره	گونه	نمونه
۱	طاق تونلی	مسجد جامع قهوج
۲	شبستانی	مسجد جامع نایین
۳	گنبدخانه‌ای	گنبدخانه منفرد (مسجد کوشکی)
		مسجد جامع بروجرد
۴	ایوان دار	گنبدخانه‌ای ایوان دار
		تک ایوانه (گیری)
		مسجد جامع لیریز
	دو ایوانه	مسجد زوزن
	چهار ایوانه	مسجد جامع ورامین

ماخذ: (نگارندگان، ۱۳۸۸)

در این میان استاد پیرنیا با تأکیدی خاص بر واخوانی بوم‌گرایانه‌ی معماری، ساخت مسجد به شیوه شبستانی را شیوه‌ای ایرانی دانسته و از منسوب شدن این شیوه به نام شیوه‌ی عربی متعجب است (پیرنیا، ۱۳۷۸، ۴۱)؛ این در حالی است که می‌دانیم نخستین مسجدی که پیامبر بنا نهاد ساختاری شبستانی داشته است (پیرنیا، ۱۳۷۸، ۳۷).

پیرنیا بر این باور است که با گذر زمان و استمرار ساخت فضای مسجد در میان معماران ایرانی، برخی اندام‌های معماری ایران قبل از اسلام، وارد ساختارهای شکلی و فضایی مسجد می‌شوند و به مرور زمان به جزء لاینفک مساجد تبدیل می‌شوند (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۴۰). "از سده پنجم هجری کم‌کم گنبدخانه در کنار مسجد شبستانی (و بیشتر در پشت ایوان یا پیشان) بنیاد می‌شود که گاه گسیخته و گاه پیوسته بوده است" (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۴۲) که از این دست در گوشه و کنار ایران به نمونه‌های بسیاری می‌توان اشاره کرد.

۲- بررسی و تحلیل وجود یا عدم وجود گنبد در مساجد تاریخی شیراز

کهن‌ترین مسجد شیراز مسجد جامع عتیق است که نخستین بار اصطخری در ۳۲۱ ه.ق. به آن اشاره می‌کند (صداعت کیش، ۱۳۸۴، ۹۱)؛ پس از آن مورخینی چون ابن بلخی، قاضی ناصرالدین بیضاوی، ابن بطوطه و ... نیز به آن اشاره کرده و آن را از آثار عمرولیث صفاری می‌دانند؛ "نویسندگان معاصر انگیزه ساخت این مسجد را پیروزی عمرولیث بر عامل خلیفه در فارس و اسیر کردن او می‌دانند و می‌افزایند به شکرانه این پیروزی، عمرولیث این مسجد را در سال ۲۸۱ هجری. ق می‌سازد" (صداعت کیش، ۱۳۸۴، ۹۰). با این وصف این مسجد یکی از کهن‌ترین مساجدی است که در ایران ساخته شده و بر اساس اسناد و شواهدی که دونالد ویلبر در کتاب "مسجد عتیق شیراز" ارائه می‌دهد، الگوی بنای آن شبستانی است (ویلبر، ۱۳۸۷).

غیر از مسجد جامع عتیق که کهن‌ترین مسجد شیراز است، در منابع شیراز شناسی از قرون اولیه اسلامی تا پایان دوره‌ی پهلوی به نام ۷۲ مسجد تاریخی دیگر نیز اشاره شده است. از آن میان، در حال حاضر ۵۲ مسجد موجود است که پژوهشی در باب

تصویر ۱- مکان‌یابی مساجد تاریخی شیراز در نقشه بافت قدیم شیراز. ماخذ: (نگارندگان، ۱۳۸۸، بر اساس طرح پژوهشی مساجد تاریخی شیراز ۱۳۸۵)

شیراز" این پرسش را مطرح می‌سازد که " نقشه آن به چه شکل بوده است؟" (ویلبر، ۱۳۸۷، ۱۹) و در پاسخ قدیمی‌ترین مساجد پا بر جای ایرانی را به دو گونه تقسیم می‌کند: " اول به شکل تالاری واحد با قاعده مربع و گنبدی بر سر آن [گنبدخانه مستقل]، و دوم به شکل مسجدی با صحنی نسبتاً کوچک که مهمترین مشخصه آن راهروی محراب است. نمونه گونه دوم در نایین و دامغان یافت می‌شود. مسجد عتیق عهد عمرولیت یا از گونه دوم است، یا مصداقی از گونه سوم که بخش اصلی راهروی محراب را دارد، اما صحن آن محصور نیست" (همان، ۱۹) و برای فرض دوم و سوم شاهد کالبدی می‌آورد و بدین گونه فرض گنبدخانه‌ای بودن آن را رد می‌کند (تصویر ۲).

یکی از کهن‌ترین و ارزشمندترین اسناد به جا مانده از مساجد تاریخی شیراز، نگاره ترسیم شده توسط بهزاد است که ماجرای در بند کشیدن مولانا صدر را به دستور امیر تیمور در مسجد جامع عتیق شیراز نشان می‌دهد (خوب‌نظر، ۱۳۸۰، ۶۰۸). در این نگاره مشاهده می‌شود که بهزاد با استفاده از شاخص‌های مسجد عتیق به بازسازی فضای روز مورد نظر پرداخته است؛ این شاخص‌ها عبارتند از: بنای مرکزی خدایخانه یا دارالمصحف، ایوان جنوبی، مناره، دو طبقه بودن ایوان جنوبی، وجود حوض در مسجد و همچنین حضور درخت در حیاط مسجد عتیق. اشاره و دقت بر این نقش از این روست که در این نگاره از گنبد هیچ نشانی نیست. پس می‌توان احتمال داد که مسجد عتیق در قرن دهم ه.ق. نیز گنبد نداشته است، چرا که اگر می‌داشت، احتمالاً نگارگری چون بهزاد آن را رقم می‌زد و از آن جهت خلق فضایی نزدیک‌تر به واقعیت استفاده می‌نمود (تصویر ۳).

۲-۱-۲- مسجد جامع نو (مسجد اتابکی)

"مسجد نو که آن را مسجد اتابکی نیز گویند، در محله درب مسجد. عرصه آن وسیع است و ارکانش رفیع؛ طول فضایش ۲۰۰ قدم و عرض آن، ۱۰۰ گام؛ در وسط طاق‌های هر یک از چهار سمت آن، طاقی بزرگ و مرتفع برپاست. مسجدی بدین وسعت و صفا، در ایران دیده نمی‌شود. یک حوض چهارگوش و

در هیچ کدام از این منابع نیز به وجود گنبد بر فراز این بناها اشاره نشده است؛ این در حالی است که دیگر عناصر شاخص آنها مانند مناره و ایوان مورد توجه بوده و در پاره‌ای موارد به آنها اشاره شده است. برای مثال درباره مسجد سنقریه آمده است: " در اندرون آن مناره رفیعی برپا شده بود در وسط شهر قرار داشته است" (زرکوب، ۱۳۵۰، ۷۲).

اکنون این پرسش‌ها پیش می‌آید که

پرسش نخست: آیا نظریه استاد پیرنیا مبنی بر گنبددار بودن مساجد از قرن پنج هجری به بعد، موضوعی فراگیر در سرزمین ایران است؟ یا خاص مراکز قدرت در ایران اسلامی؟

پرسش دوم: چرا در شیراز هیچ مسجد تاریخی گنبدداری وجود ندارد، با آن که شیراز میراث‌دار معماری گنبد دار ساسانی است. برای یافتن پاسخ این پرسش‌ها اسناد تاریخی مورد کندوکاو قرار می‌گیرد.

۲-۱-۱- مساجد جامع

شیراز پس از اسلام سابقه چهار دوره پایتختی محلی را داشته و در دوره‌ی زندیه پایتخت کشوری بوده است.^۳ جدول ۲ مسجد جامع شیراز در هر دوره را نشان می‌دهد. در ادامه به بررسی مساجد جامع شیراز در اسناد نوشتاری و تصویری تاریخی پرداخته می‌شود.

۲-۱-۱-۲- مسجد جامع عتیق

مقدسی در سال ۳۷۵ ه.ق. در مورد شیراز می‌نویسد: "جامع ایشان در بازار باشکوه در هشت اقلیم بی‌مانند است. با نماز جماعت روزانه به ویژه روز آدینه آباد است. ستون‌هایی گرد، طاقنما بندی شده، همانند مسجد شام و مسجد اقصی دارد" (مقدسی، ۱۳۶۱، ۹۴) از آن جا که مساجد شام و مسجد اقصی با الگوی شبستانی ساخته شده‌اند، آشکار می‌گردد که مسجد عتیق شیراز در قرن چهارم شبستانی بوده و احتمالاً فاقد گنبد بوده است.

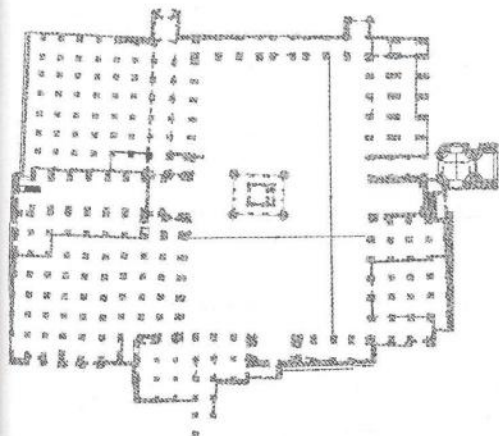
دونالد ویلبر که بیش از سایرین به تحقیق کتابخانه‌ای و میدانی درباره این مسجد پرداخته است، در کتاب "مسجد عتیق

جدول ۲- مساجد جامع شیراز در پنج دوره پایتختی آن.

نام مسجد جامع	بازه زمانی	نام دوره	مقیاس پایتختی
مسجد عتیق	۲۸۹-۲۶۵ ه.ق.	صفاریان	پایتخت محلی
مسجد عتیق	۴۴۸-۳۲۲ ه.ق.	دیلیمان (آل بویه)	
مسجد نو	۶۸۶-۵۴۳ ه.ق.	اتابکان	
مسجد عتیق	۷۸۹-۷۱۸ ه.ق.	آل مظفر و آل اینجو	پایتخت کشوری
مسجد وکیل	۱۲۰۲-۱۱۸۰ ه.ق.	زندیه	

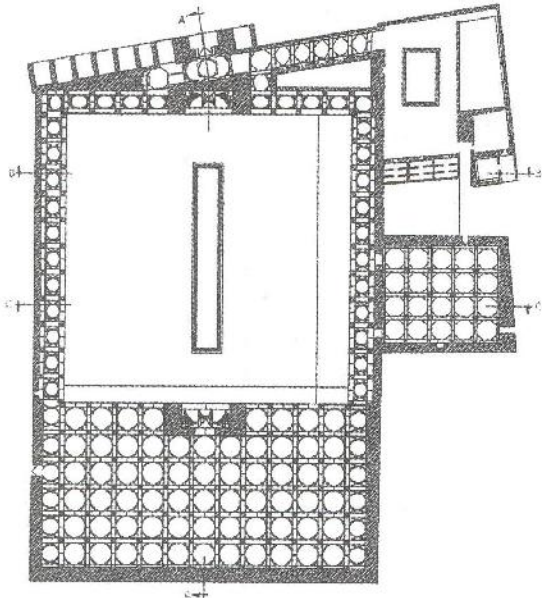
مأخذ: (نگارندگان بر اساس: خوب‌نظر، ۱۳۸۰، ۱۰۷، ۱۴۳، ۳۶۸، ۴۹۹، سامی، ۱۳۴۷، ۷۳، ۷۷، ۸۸، ۸۹)

تصویر ۲- طرح شبستانی مسجد عتیق شیراز.
مأخذ: (پارسایی و همکاران، ۱۳۸۵)

و بر جای خود استوار است" (سامی، ۱۳۴۷، ۳۸۳). " [این] مسجد در مساحتی حدود ۱۱ هزار متر مربع ساخته شده و مشتمل بر بخش‌های ذیل است: سردر مجلل، صحن، ایوان‌های شمالی و جنوبی، شبستان جنوبی و شرقی، رواق‌های شرقی و غربی و حیاط کوچک کناری" (دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، ۱۳۷۹، ۱۷۵) (تصویر ۵).

چه در این منابع و چه در سایر منابع که به مسجد وکیل پرداخته شده است (افسر، ۱۳۷۴، ۲۱۲ و ۲۱۸؛ کریمی، ۱۳۴۴، ۷۱-۷۳ و ۷۵-۷۶؛ مهران، ۱۳۴۸، ۱۴۹-۱۴۸؛ دانش‌پژوه، ۱۳۷۷، ۱۴۴؛ حسینی فسایی، ۱۳۷۸، ۲۱۳، ۸۴۶، ۱۰۲، ۱۰۱؛ مصطفوی، ۱۳۷۵، ۶۰) اشاره‌ای به وجود گنبد چه پیش از زلزله و چه پس از آن نشده است.

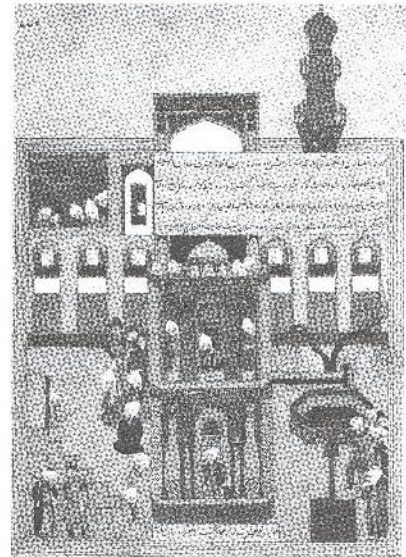

تصویر ۵- طرح شبستانی مسجد وکیل شیراز. مأخذ: (پیرنیا، ۱۳۸۰، ۳۳۹)

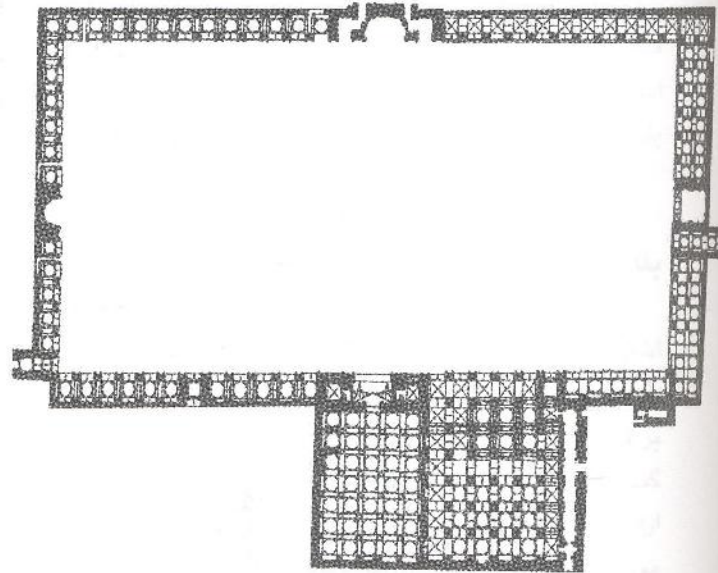
با توجه به مجموع اطلاعات ارائه شده آشکار می‌گردد که به عکس دیدگاه استاد پیرنیا، ساخت گنبد بر فراز مساجد جامع ایران از قرن ۵ به بعد، موضوعی فراگیر نیست.

۲-۲- مساجد محله‌ای

به منظور ارائه‌ی شواهد بیشتر در باب عدم وجود گنبد در مساجد تاریخی شیراز، پلان‌های بزرگ‌ترین مساجد محله‌ای شیراز ارائه می‌گردد. این مساجد عبارتند از: مسجد بغدادی در محله سر دزک (دوره اتابکان)، مسجد طاهری در محله لب آب (دوره صفوی)، مسجد حاج باقر در محله سر دزک (دوره قاجار)، مسجد سیاوشان در محله سنگ سیاه (دوره قاجار)، مسجد مشیرالملک در محله سنگ سیاه (دوره قاجار)، مسجد میرزا هادی در محله سر باغ (دوره قاجار)، مسجد نصیرالملک در محله اسحاق بیگ (دوره قاجار).

تصویر ۳: مسجد جامع عتیق شیراز از دید بهزاد (۵۹۳۵ ق.م)، برگرفته از ظفرنامه تیموری کتابخانه کاخ گلستان. مأخذ: (کالدیری، ۱۳۷۹، ۳۴۴)

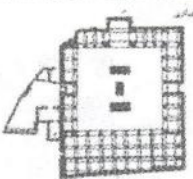
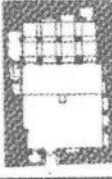
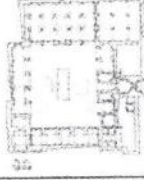
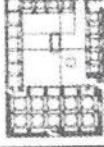

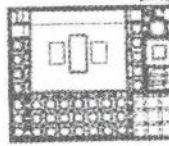
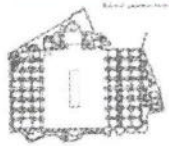
تصویر ۴- طرح شبستانی مسجد نو شیراز. مأخذ: (پارسایی و همکاران، ۱۳۸۵)

دو هشت ضلع، به ردیف، در وسط آن است و در آن حیاض سه‌گانه، هر از پنج یا شش روز ایام هفته، آب جاری و روان. در اطراف آبشارهای آن، به قطار، درخت‌های فراخ، سایه‌گستر است و چنارهایی پر شاخ قوی پیکر.

اتابک سعدبن زنگی، در سنه ۶۱۵ هجری، آن مسجد را بنا نهاد، شاه سلطان حسین صفوی، باری آن را مرمت فرموده و صادق‌خان زند نیز عمارتش نمود. بعد از آن، به واسطه حادثه زلزله، منهدم شده؛ مرحوم حاجی میرزا علی اکبر قوام‌الملک، باز به مرمتش همت گماشته و بنیانش را برافراشته ... (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷، ۷۲۶) (تصویر ۴).

"مسجد وکیل [که] آن را مسجد شاهی نیز گویند" (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷، ۷۲۸) "کریم‌خان زند بر حسب معمول شاهان فارس در نزدیکی ارگ سلطنتی ساخته و با آنکه دو قرن را پشت سر گذارده است و چندین زلزله خانه‌برانداز را دیده، معهذاً چون بنیان آن محکم و اساسی است، خللی در ارکانش به وجود نیامده

جدول ۳- مساجد محله‌ای شیراز.

شماره	نام	دوره	محله	پلان
۱	مسجد بغدادی	اتابکان	سر دزک	
۲	مسجد طاهری	صفوی	لب آب	
۳	مسجد حاج باقر	قاجار	سر دزک	
۴	مسجد سیاوشان	قاجار	سنگ سیاه	
۵	مسجد مشیرالملک	قاجار	سنگ سیاه	
۶	مسجد میرزا هادی	قاجار	سر باغ	
۷	مسجد نصیرالملک	قاجار	اسحاق بیگ	

مأخذ: (نگارندگان، ۱۳۸۸، بر اساس طرح پژوهشی مساجد تاریخی شیراز، ۱۳۸۵)

ندارد، به شکل جدی‌تر و با قوت بیشتری مطرح می‌گردد. در پاسخ به این سؤال نگارندگان فرضیات زیر را مطرح می‌سازند:

۳-۱- فرضیه یک: عامل زلزله در منطقه زلزله‌خیزی چون شیراز باعث حذف گنبد از فراز مساجد گردیده است.

این فرضیه که زلزله عامل حذف گنبد از مساجد شیراز است، با اندکی درنگ رد می‌شود. چرا که اولاً وجود گنبد در بسیاری از مناطق زلزله خیز نشان داده است که سازه گنبد می‌تواند در برابر زلزله مقاوم باشد و ثانیاً اگر قرار بود وجود زلزله‌های متعدد مانع ساخت گنبد در شیراز شود، می‌بایست

با نظر به مجموع اطلاعات داده شده و تحلیل‌ها و بررسی‌های تاریخی به انجام رسیده از صدر اسلام تا پایان دوره قاجار گنبد بر فراز هیچ یک از مساجد شیراز، چه مساجد جامع شهر و چه مساجد محله‌ای قرار نگرفته است.

۳- طرح فرضیاتی درباره‌ی علت عدم وجود گنبد در مساجد تاریخی شیراز

حال این پرسش که چرا در شیراز که میراث‌دار معماری گنبددار ساسانی است، هیچ مسجد تاریخی گنبدداری وجود

انهدام بود تجدید بنا کرد" (وصاف، ۱۳۴۶، ۱۵۷) این اشاره به نام گنبد در کنار نام بقعه، این فرضیه را پررنگتر می‌سازد که گنبدها بر فراز بقاع ساخته می‌شده‌اند. در جایی دیگر آمده است: "در بلندی آن چشمه و عمارت قبری است مشهور به باباکوهی و حضرت شاهزاده مؤیدالدوله طهماسب میرزا قاجار در سال ۱۲۷۵ گنبد و حجره‌ای بر این قبر بساخت و تا کنون به آبادی باقی است" (حسینی فسایی، ۱۳۷۸، ۱۳۹۸). در تأیید این موضوع اسناد نوشتاری و تصویری دیگری ارائه می‌شود که می‌تواند در این بحث روشنگری نماید.

محمد نصیر فرصت شیرازی در توضیح تنگ‌الله اکبر در آثار عجم می‌نویسد: "وجه تسمیه‌اش این است که وقتی یکی از عرفای کامل، به عزم زیارت بزرگان و اولیای شیراز آمد؛ چون به این مقام که تنگ‌الله اکبر نامند، رسید، چشمش افتاد بر بقاع و مزارات اولیاء و امامزادگان؛ بی‌اختیار چهار بار تکبیر گفت و به خاک افتاد، پس به شهر درآمد" (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷، ۷۰۵) یا نظر به اسناد تصویری منظره‌ی شهر شیراز از تنگ‌الله اکبر که در دست است^۴، آنچه می‌تواند نقش نشانه‌ای داشته باشد، گنبدهای شهر است که در این جا نشانه‌ی بقاع و مزارهای اولیاء و امامزادگان دانسته می‌شود و نه مساجد؛ از این روست که توصیف شاعرانه‌ی فرد ریچاردز از شهر شیراز در دوره‌ی قاجار که "در اوایل بامداد گنبدهای فیروزه‌ای مساجد... مانند قطعات ظریفی از جواهر به چشم می‌خورد" (ریچاردز، ۱۳۷۹، ۱۷۷) زاینده‌ی این تصور اشتباه است که گنبد نشانه‌ی مسجد است.

از این دست اشتباهات در میان نوشته‌های سیاحان، سفرنامه‌نویسان و مورخین غربی جز این نیز پرشمار به چشم می‌خورد؛ همانگونه که دکتر جمشید صداقت کیش به نمونه‌ای از آن در شرح قدیمی‌ترین تصویر موجود از شیراز که در قرن یازدهم هجری ترسیم شده است، اشاره می‌کند: "در تصویر... بعد از دروازه [قرآن] دو راه یا دو خیابان قرار دارد که یکی مستقیم می‌رود و امروز به پل شاه میر حمزه (ع) می‌رسد و ساختمان آرامگاه شاه میر حمزه (ع) یا علی بن حمزه (ع) که دلدن "مسجد" می‌گوید در کنار این خیابان قرار دارد" (صداقت کیش، ۱۳۸۳، ۲۶) (تصویر ۶). در جایی دیگر تاورنیه در توصیف خیابان چهارباغ صفوی شیراز این مقبره را مسجد می‌نامد و می‌نویسد: "در طرفین آن خیابان از ابتدای مسجد تا پای کوه باغهای چند بنا شده است... (تاورنیه، ۱۳۳۱ ه.ق، ۹۶۴).

نمونه‌ی دیگر از این دست اشتباهات در سفرنامه‌نویسان دیده می‌شود که شاه میر حمزه (ع)، شاهچراغ (ع)، مدرسه، سیدالحسین، خاتون جامع^۵، بی‌بی دختر^۶ را مسجدهایی می‌نامد که از غارت‌های پی‌درپی در امان مانده‌اند (صداقت کیش، ۱۳۸۳، ۹۵).

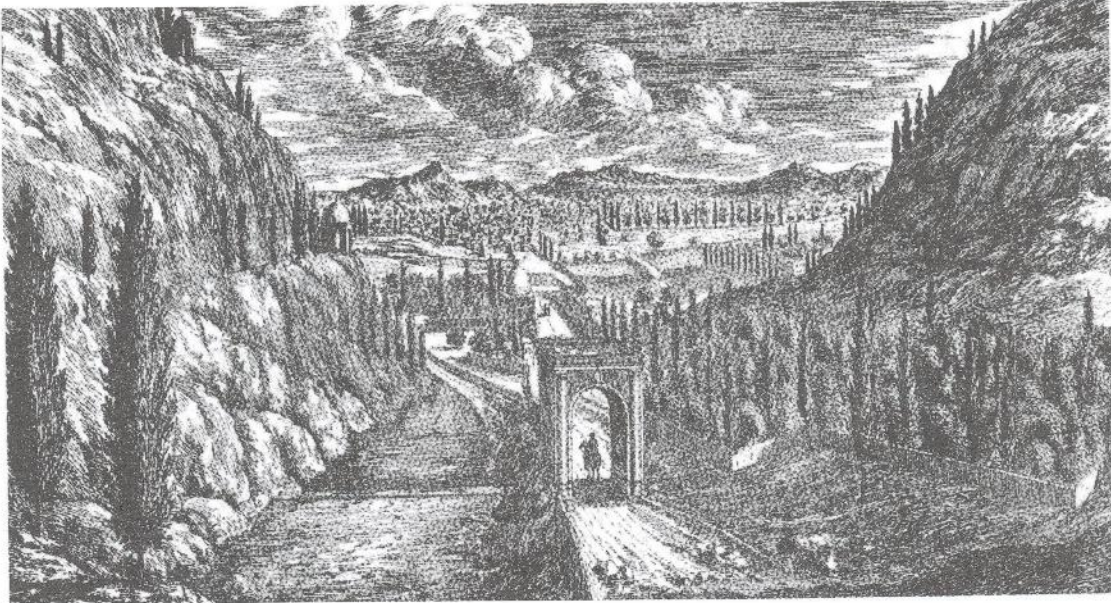
گنبد از تمام ساختمان‌های شهر حذف می‌گردید. ولی شاه‌میدیم که در تمام دوره‌های تاریخی، گنبد به عنوان عنصری شاخص بر فراز بقاع متبرک و ارجمند شهر وجود داشته و در بسیاری موارد با آن که در اثر زلزله به کرات تخریب شده، مجدداً توسط بانیان خیر مرمت گردیده‌اند. این مهم بیانگر آن است که در دوره‌های مختلف تاریخی نیز بر فراز هیچ مسجدی گنبدی نبوده است. چرا که اگر می‌بود و بر اثر زلزله تخریب می‌شد همچون گنبد مقابر مرمت یا بازسازی می‌گردید و یا ذکری از آن در منابع تاریخی می‌آمد.

۲-۳- فرضیه دو: گنبد در باور فرهنگی مردمان این دیار نشان‌دهنده فضایی بوده است که در مرکز آن شخصیت والای مذهبی یا شخصیت متنفذ اجتماعی آرمیده است. چرا که در طول تاریخ شیراز گنبدها به عنوان بخشی از عناصر مقابر شناخته شده و مورد استفاده بوده‌اند و در نتیجه حضور آنها بر فراز مساجد، که نیازی به هندسه مرکزگرا ندارند، توجیهی نداشته است. برای مدلل کردن این فرضیه به بررسی اسناد تاریخی در باب حضور گنبد بر فراز بقاع متبرک شیراز پرداخته می‌شود.^۴

۱-۲-۳- بررسی اسناد نوشتاری و تصویری گنبد در بقاع و مقابر شیراز

در تمامی منابعی که به تاریخ شیراز پرداخته‌اند، به این نکته اشاره شده است که به جهت حرمت و قداست یک شخصیت و باورهایی که به صورت مقطعی یا دائمی نسبت به او وجود داشته، بر فراز مزار وی گنبدی بر پا می‌کرده‌اند؛ بدین ترتیب ساخت گنبد بر فراز مقبره یک شخص از طرف بانی نشان‌دهنده میزان ارادت و انس قلبی او با صاحب بقعه بوده است. دکتر خوب نظر در مورد ابوبکر هبه‌الله بن الحسن^۵ می‌نویسد: "ابوبکر در سنه ۳۸۰ [ه.ق] وفات یافت و جسدش در درب اصطخر در جوار مزاری که به مزار شیخ کیا اشتهار دارد به خاک سپرده شد. بعدها حاجی قوام‌الدین وزیر، ممدوح حافظ دستور داد تا بر روی قبرش گنبدی عالی بنا نمایند" (خوب نظر، ۱۳۸۰، ۱۸۵). یا آمده است که: "یکی از شیوخ معتبر در عهد اتابک ابوبکر رکن‌الدین عبدالله بن عثمان القزوینی بوده است... شیخ رکن‌الدین نزدیک دروازه اصطخر در خانقاهی که خود بنا کرده کمر به خدمت خلق بسته بود و تا سال ۶۵۸ [ه.ق] بزیست و در این سال به دیار باقی شتافت و در همانجا به خاک سپرده شد" (خوب نظر، ۱۳۸۰، ۲۲۶). سال‌ها بعد که شیخ ابواسحاق اینجو به حکمرانی فارس رسید فرمان داد تا بر سر آن مزار قبه و بارگاهی بر پا نمودند (زرکوب، ۱۳۵۰، ۱۷۵) به نقل از خوب نظر، ۱۳۸۰، ۲۲۶).

وصاف می‌نویسد: "از عادات پسندیده‌ی او [اتابک ابوبکر] یکی آن بود که به ساختن مدارس و خانات و... در شیراز و اطراف آن رغبتی تمام داشت... و هر جا گنبد یا بقعه‌ای متبرک در شرف

تصویر ۶- شیراز، اثر آندره دولیه دلند ۱۰۷۵ ه.ق (۱۶۶۴ م.)، برگرفته از کتاب زیبایی های ایران.
 مأخذ: (صداقت کیش، ۱۳۸۳، ۲۵)

این جا نیز مشاهده می شود که گنبد به عنوان عنصر شاخص شهری مورد توجه عموم مردم و مورخین بوده است و ساخته شدن یا تخریب آن موضوع قابل توجهی بوده که در منابع بدان اشاره می شده است. همچنین پیداست که گنبد عنصر ساختمانی است که بر فراز مزار مقدسین قرار می گیرد.

۳-۲-۱-۳- بقعه بی بی دختران

در نزدیکی کل مشیر یا چهارراه مشیر امروزی بقعه ای وجود دارد مشهور به بی بی دختران؛ درباره این بقعه و ساختمانش که تنها در قرن هشتم سخی به میان آمده، صاحب شدالازار چنین شرح می دهد: "... در این محل سیده فاضله ای از اولاد فاطمه بنام ام عبدالله دفن شده و مزار او قبری منفرد بوده که در فضایی وسیع قرار داشت... آنجا محلی متبرک گردید و از آن انواری مشاهده می شد تا اینکه به فرمان خاتون قتلغ بک (مادر شاه شجاع) بر روی آن گنبدی بر پا ساختند... (شداالازار، ۱۳۲۸ به نقل از خوب نظر، ۱۳۸۰، ۵۹۹ و ۶۰۰).

۳-۲-۱-۴- بقعه علی بن بزغش

راجع به نجیب الدین علی بن بزغش آمده است: " صوفی مذکور به سال ۶۷۸ بدرود حیات گفت... بعدها ملک خاتون دختر شرف الدین محمود شاه اینجو فرمان داد تا بر سر مرقد او گنبدی برپا نمایند" (خوب نظر، ۱۳۸۰، ۳۳۳)

۳-۲-۱-۵- مقبره آبش خاتون

" مقبره آبش خاتون از بناهای کردوچین... که طرح آن به مقبره الجایتو در سلطانیه شباهت دارد در بدو تأسیس سه طبقه بود و بر روی آن گنبدی قرار داشته است" (خوب نظر، ۱۳۸۰،

۳-۲-۱-۱- شاهچراغ

در پیشینه ساخت و تعمیرات آستان مقدس احمدی (شاهچراغ) درباره احداث گنبد و مراحل مرمت آن چنین آمده است:

- احداث گنبد و بارگاه به فرمان اتابک مظفرالدین قتلغ خان ابوبکر، اوایل قرن هفتم (به روایتی) (سامی، ۱۳۴۷، ۳۳۳)

- احداث گنبدی رفیع بر بنا و احداث مدرسه ای در کنار آن به دستور تاشی خاتون مادر شیخ ابواسحاق اینجو به سال ۷۷۴ ه.ق. (سامی، ۱۳۴۷، ۳۳۴؛ افسر، ۱۳۷۴، ۹۹؛ فرصت الدوله، ۱۳۷۷، ۷۴۹)

- مرمت گنبد به همت ناصرخان ظهیرالدوله به سال ۱۲۶۹ ه.ق. (سامی، ۱۳۴۷، ۳۴۰)

- تعمیر گنبد با نصب کلاف های آهنی به همت اداره اوقاف و محمد حسین شریفی متولی وقت به سال ۱۳ ه.ق. (همان، ۳۴۰)

- ساخت گنبد موجود و گسترش حرم با وجوهات مردمی و معرق گنبد از محل عوائد آستان قدس رضوی به دستور محمدرضا شاه پهلوی به سال ۱۳۳۶ ه.ش. (همان، ۳۴۰)

۳-۲-۱-۲- بقعه سید علاءالدین حسین

زرکوب شیرازی راجع به بقعه ی سید علاءالدین حسین می نویسد: " یکی دیگر امامزاده معصوم الحسین در محلت باغ قتلغ از محلات شیراز افتاده و به گنبد باغ قتلغ اشتها دارد. در اوایل که شخص مبارکش ظاهر گشت در ایام سلطنت اتابک بوده و بر سر قبر او ساخته بود و به مرور ایام از حال خود بگردید اما اسم گنبد بر آن جا برقرار باقی است" (زرکوب، ۱۳۵۰، ۱۹۹) در

که این گنبد و بارگاه به خاطر هیچیک از خوانین اتابکی نمی‌تواند باشد. مردم شیراز از آن عهد عقیده داشته‌اند که اینجا مزار و مرقده ام‌کلثوم از نوادگان حضرت امام حسن مجتبی بوده است" (افسر، ۱۳۵۳، ۱۹۵).

این روحیه یعنی ارادت‌ورزی به علماء مذاهب، خاندان اهل بیت و شخصیت‌های متنفذ اجتماعی و زیارت قبور آنان، در میان شیرازی‌ها جلوه‌ای بسیار پر رنگ دارد و به زیارت رفتن در میان خانواده‌های این شهر عاداتی بدیهی است؛ چنان‌که حتی در این ایام سنتی به نام وُخمه وجود دارد که هر یک از هفت شب هفته مختص زیارت یکی از حرمین و بقاع مقدس این شهر می‌باشد.^۱

۳۰۵). البته درباره وجه تسمیه و انتساب این بنا اتفاق رأی وجود ندارد، چه برخی آن را مدفن آیش خاتون و بعضی مقبره ام‌کلثوم از نوادگان امام حسن می‌دانند (خوب‌نظر، ۱۳۸۰، ۳۰۵) از پرداختن به این مقوله در این مختصر اجتناب می‌گردد و تنها به دلیلی که مؤلف تاریخ بافت قدیمی شیراز به استناد روایت فرصت‌الدوله آن را مقبره ام‌کلثوم می‌داند، اشاره می‌گردد که در بحث نشانه بودن گنبد بر بقاع امامزادگان در شیراز گره‌گشاست: "... از اینکه مانند بقاع متبرکه دیگر چون شاهچراغ و سید علاءالدین حسین و شاه میر علی بن حمزه دارای گنبد است با توجه به اینکه ساخت گنبد در شیراز لاقلاً از زمان صفویه به بعد مختص به بقاع امامزادگان بوده است دیگر شکی باقی نمی‌ماند

نتیجه

ساخت گنبد بر فراز بقاع و مقابر شیراز و مرمت‌های متوالی آن پس از وقوع زلزله‌ها، این فرض که زلزله را علت حذف گنبد از مساجد شیراز دانسته است، رد می‌کند.

از نگاهی فرهنگی می‌توان ادعان داشت که گنبد در باور فرهنگی مردمان شیراز نشان‌دهنده‌ی فضایی است که در مرکز آن شخصیت والایی آرمیده است و ساخت گنبد بر فراز یک مقبره، میزان ارادت و انس قلبی بانی به صاحب بقعه را نشان می‌دهد است. از این رو در شیراز گنبد بر فراز مساجد ساخته نمی‌شده است.

بررسی اسناد نوشتاری و تصویری مساجد تاریخی شیراز چه آن‌ها که هنوز حضور کالبدی دارند و چه آنها که از میان رفته‌اند، گواهی مهم است که از صدر اسلام تا پایان دوره قاجار در شیراز هیچ مسجد گنبدداری وجود نداشته است و مساجد این شهر از الگوی شبستانی پیروی کرده‌اند. این ویژگی در مساجد جامع شهر در دورانی که شیراز پایتخت محلی یا کشوری بوده نیز صادق است. از آن چه گفته شد این نتیجه استنباط می‌گردد که نشانه بودن گنبد بر مساجد جامع پایتخت‌های ایران اسلامی، امری فراگیر نیست؛ سه مسجد عتیق، نو و وکیل نمونه‌های نقض آن هستند.

پی‌نوشت‌ها:

۱. ابن حوقل چنین شرح می‌دهد: " این ناحیه [شیراز] در زمان حمله‌ی مسلمانان به اصطخر لشکرگاه بود و چون اصطخر فتح شد محمد بن قاسم آنجا را به تیمن شهر ساخت" (ابن حوقل، ۱۹۳۸، ۴۹ به نقل از خوب‌نظر، ۱۳۸۰، ۶۳)؛ برای اطلاعات بیشتر درباره قدمت سکونت در شیراز ر.ک.: خوب‌نظر، حسن (۱۳۸۰) تاریخ شیراز، از آغاز تا ابتدای سلطنت کریم‌خان زند، به کوشش: جعفر مؤید شیرازی، تهران: نشر سخن.
۲. برای آگاهی بیشتر ر.ک. به: صداقت کیش، جمشید (۱۳۸۴) "مسجدهای فارس"، فصلنامه فارس شناخت (فصلنامه فرهنگی و پژوهشی بنیاد فارس شناسی)، دوره جدید، شماره دوم (ویژه‌کنگره بزرگ فارس شناسی)، بهار ۱۳۸۴، شیراز: بنیاد فارس شناسی (صص ۱۲۱-۸۷).
۳. برای اطلاعات بیشتر راجع به دوره‌های پایتختی شیراز ر.ک.: سامی، علی (۱۳۴۷) شیراز، شیراز: چاپخانه موسوی، چاپ دوم.
۴. فرض دیگری نیز در این زمینه مطرح می‌گردد و آن اهمیت مسجد جامع عتیق با الگوی شبستانی به عنوان قدیمی‌ترین مسجد شیراز و تأثیر آن بر دیگر مساجد شهر می‌باشد. لکن در میان منابع تاریخی نکته مهمی که از آن در راستای اثبات یا رد این فرضیه بتوان بهره جست، یافت نگردیده است.
۵. ابوبکر هبه‌الله بن الحسن مشهور به علاف از صوفیان به نام شیراز و از جمله معاصران شیخ کبیر ابوعبدالله خفیف بوده است. برای اطلاعات بیشتر ر.ک.: خوب‌نظر، حسن (۱۳۸۰) تاریخ شیراز، از آغاز تا ابتدای سلطنت کریم‌خان زند، به کوشش: جعفر مؤید شیرازی، تهران: نشر سخن، صص ۱۸۵-۱۸۴.
۶. جهت بررسی اسناد تصویری قدیمی شیراز ر.ک.: صداقت کیش، جمشید (۱۳۸۲) کهن‌ترین تصاویر فارس (تا قبل از پیدایش دوربین عکاسی)، شیراز: انتشارات تخت جمشید.
۷. این واژه همان شاطر جمعه است که در سفرنامه‌ی نیپور اشتباه ثبت شده است. [نیپور (۱۳۵۴) سفرنامه نیپور، ترجمه: پرویز رجیبی، تهران: توکار]
۸. امروزه بی‌بی دخترن نامیده می‌شود.
۹. برای آگاهی بیشتر ر.ک. به: جامی، عبدالرحمن (۱۳۳۶) نفحات الانس، تهران، صص ۳۷۴ و ۴۷۵؛ جنید شیرازی، ابوالقاسم (۱۳۲۸) شد الازار فی حط الاوزار عن زوار المزار، به تصحیح و تحشیه: محمد قزوینی، تهران، صص ۲۳۸-۲۳۵؛ زرکوب شیرازی، احمد (۱۳۵۰) شیرازنامه، به کوشش دکتر اسمعیل واعظ جوادی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، صص ۱۷۷ و ۱۷۸).
۱۰. وُخمه آداب‌ی است در شیراز که زمان و مکان را به یکدیگر متصل می‌کند. این مراسم در واقع زمان بندی برای زیارت مکان‌هایی مشخص است. واحد زمانی تعیین شده روزهای هفته است. وُخمه برخی از اماکن زیارتی و مذهبی شیراز به این قرار است: شنبه شب: زیارت قدمگاه، یکشنبه شب: زیارت امامزاده سید علاءالدین حسین (آستانه)، دوشنبه شب: زیارت امامزاده زنجیری، سه‌شنبه شب: زیارت بقعه امامزاده شاه‌قیس، چهارشنبه شب: مسجد ابوالفضل العباس، پنج‌شنبه شب: زیارت بقعه متبرکه شاهچراغ.

فهرست منابع:

- ابن بطوطه (۱۳۲۷)، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه: محمد علی موحد، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
- ابن بلخی (۱۹۲۱)، فارسنامه، گی لسترنج- نیکلسن، کمبریج.
- ابن حوقل، ابوالقاسم (۱۹۳۸)، صوره الارض، لیدن.
- اتینگهاوزن، ریچاردز؛ گرابر، الگ (۱۳۸۳)، هنر و معماری اسلامی (۱) ۱۲۵۰-۶۵۰، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تهران.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۷۳)، مسالک و ممالک، ترجمه: محمد بن اسعد بن عبدالله تستری، به کوشش: ایرج افشار، موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، تهران.
- اقسر، کرامت‌الله (۱۳۷۴)، تاریخ بافت قدیم شیراز، نشر قطره و انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ دوم، تهران.
- بیضاوی، ناصرالدین عبدالله (۱۳۱۳)، نظام التواریخ، تهران.
- پارسایی، مهدی و همکاران (۱۳۸۵)، بازشناسی مساجد تاریخی شیراز، انتشارات حوزه هنری فارس، نسخه الکترونیکی، شیراز.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۰)، سبک‌شناسی معماری ایرانی، تدوین: غلامحسین معماریان، نشر پژوهنده- نشر معمار، تهران.
- (۱۳۸۲)، آشنایی با معماری اسلامی ایران، ساختمان‌های درون شهری و برون شهری، تدوین: غلامحسین معماریان، مرکز انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، چاپ هشتم، تهران.
- حسینی فسایی، حاج میرزا حسن (۱۳۷۸)، فارسنامه ناصری، تصحیح و تحشیه: دکتر منصور رستگار فسایی، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم (چاپ اول: ۱۳۶۷)، تهران.
- خوب‌نظر، حسن (۱۳۸۰)، تاریخ شیراز، از آغاز تا ابتدای سلطنت کریم‌خان زند، به کوشش: جعفر مؤید شیرازی، نشر سخن، تهران.
- دانش پژوه، منوچهر (۱۳۷۷)، شیراز، انتشارات هیرمند، تهران.
- ریچاردز، فرد (۱۳۷۹)، سفرنامه فرد ریچاردز، ترجمه: مهین دخت صبا، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- زرکوب شیرازی، احمد (۱۳۵۰)، شیرازنامه، به کوشش: دکتر اسمعیل واعظ جوادی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران.
- سامی، علی (۱۳۴۷)، شیراز، چاپخانه موسوی، چاپ دوم، شیراز.
- صداقت‌کیش، جمشید (۱۳۸۳)، کهن‌ترین تصاویر فارس (تا قبل از پیدایش دوربین عکاسی)، انتشارات تخت جمشید، شیراز.
- (۱۳۸۴)، "مسجدهای فارس"، فصلنامه فارس شناخت (فصلنامه فرهنگی و پژوهشی بنیاد فارس شناسی)، دوره جدید، شماره دوم (ویژه کنگره بزرگ فارس شناسی)، بهار ۱۳۸۴، بنیاد فارس شناسی (صص ۱۲۱-۸۷)، شیراز.
- فرصت شیرازی (فرصت‌الدوله)، محمد نصر (۱۳۷۷)، آثار عجم، تصحیح و تحشیه از: منصور رستگار فسایی، جلد دوم، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران.
- کریمی، بهمن (۱۳۴۴)، راهنمای آثار تاریخی شهر شیراز، اقبال، چاپ دوم.
- گالدیری، اوژینو (۱۳۷۹)، "نمونه‌ای چشم‌گیر از یک مرمت قدیمی: خداخانه‌ی شیراز"، هنر و جامعه در جهان ایرانی، به کوشش: شهریار عدل، توس (صص ۳۴۵-۳۲۹)، تهران.
- گروه نویسندگان (۱۳۷۹)، دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، جلد سوم، حوزه هنری تهران، چاپ دوم، تهران.
- مصطفوی، سید محمد تقی (۱۳۷۵)، اقلیم پارس، نشر اشاره، چاپ دوم.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه: دکتر علینقی منزوی، جلد ۱ و ۲، شرکت مؤلفان و مترجمان، تهران.
- مهرز، رحمت‌الله (۱۳۴۸)، بزرگان شیراز، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، تهران.
- مهندسین مشاور پارس احیاء (۱۳۸۴)، طرح مرمت مسجد میرزا هادی.
- وصاف، شهاب‌الدین (مشرف‌الدین) (۱۳۴۶)، وصاف‌الحضره، ترجمه: عبدالمحمد آیتی، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.
- ویلیبر، دونالد ن. (۱۳۸۷)، مسجد عتیق شیراز، ترجمه: افرا بانک، انتشارات فرهنگستان هنر، تهران.